

FELSEFE DÜNYASI

2018/ KIŞ/ WINTER Sayı/Issue: 68

FELSEFE / DÜŞÜNCE DERGİSİ

Yerel, Süreli ve hakemli bir Dergidir.

ISSN 1301-0875

Türk Felsefe Derneği mensubu tüm Öğretim üyeleri (Prof. Dr., Doç. Dr., Dr. Öğr. Üyesi) *Felsefe Dünyası*'nın Danışma Kurulu/ Hakem Heyetinin doğal üyesidir.

Sahibi/Publisher

Türk Felsefe Derneği Adına Başkan Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ

Editör/Editor

Prof. Dr. Celal TÜRER

Yazı Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ (Ankara Üniv.)

Prof. Dr. Celal TÜRER (Ankara Üniv.)

Prof. Dr. M. Kazım ARICAN (Yıldırım Beyazıt Üniv.)

Prof. Dr. Gürbüz DENİZ (Ankara Üniv.)

Prof. Dr. Mustafa ÇEVİK (Ankara Sosyal Bilimler Üniv.)

Doç. Dr. Necmettin Pehlivan (Ankara Üniv.)

Dr. Öğr. Üyesi M. Enes KALA (Yıldırım Beyazıt Üniv.)

Felsefe Dünyası yılda iki sayı olmak üzere Temmuz ve Aralık aylarında yayımlanır. 2004 yılından itibaren Philosopher's Index ve Tubitak/Ulakbim tarafından dizinlenmektedir

Felsefe Dünyası is a refereed journal and is Published Biannually. It is indexed by Philosopher's Index and Tubitak/Ulakbim since 2004

Adres/Adress

Necatibey Caddesi No: 8/122 Kızılay-Çankaya / ANKARA PK 21 Yenışehir/Ankara

Tel & Fax : 0312 231 54 40

www.tufed.org.tr

Fiyatı/Price: 35 TL (KDV Dahil)

Banka Hesap No / Account No:

Vakıf Bank Kızılay Şubesi | IBAN : TR82 0001 5001 5800 7288 3364 51

Dizgi / Design: Emre Turku

Kapak Tasarımı / Cover: Mesut Koçak

Baskı / Printed: Tarcan Matbaası

İvedik Cad. Mercan 2 Plaza, No: 417, Yenimahalle / ANKARA

Tel: 0 312 384 34 35-36 (Pbx) Fax: 0 312 384 34 37

Basım Tarihi : Aralık 2018, 750 Adet

DEİZM – ATEİZM TARTIŞMALARI VE GÜNÜMÜZE YANSIMALARI

Felsefe Dünyası Dergisi, Sayı: 68, Kış 2018, ss. 5-23.

Hakemleme: 15.10.2018 | Kabul: 30.10.2018

Murtaza KORLAELÇİ*

Konumuza öncelikle deizmin ne olduğunu ortaya koymakla başlamak uygun görünmektedir. Bunun için de “deizm” kelimesinin lügatlerdeki anlamıyla işe başlamanın konunun anlaşılmasını biraz daha kolaylaştıracağını düşünmekteyiz. Bu cümleden olarak, “deizm” ne vahyedilmiş bir dini ne de bir dogmayı kabul etmeksizin, bir ilah (divinité)’in varoluşunu kabul edenlerin felsefî durumunu temsil eder. Deizme inanan şahsa da “deist” denir.¹

Şemseddin Sami, *Dictionnaire Alfabétique de la langue Française* adlı sözlüğünde deizmi, yalnız Allah’ın varlık ve vahdaniyetine inanıp vahyi ve edyan-ı mütenevvianın (çeşitli dinlerin) erkânını inkâr etmekten ibaret özel bir itikat olarak tanımlar. Ona göre deizm teizmden farklıdır. Bu çerçevede Allah’ın varlığına ve vahdaniyetine inanıp vahyi ve çeşitli (mütenevi) dinlerin erkânını inkâr eden kimseye de deist denir.²

İsmail Fenni, *Lügatçe-i Felsefe*’de “deizmi, vahyi inkâr etmekle beraber Cenab-ı Allah’ın varlığına inananların felsefî mezhebi olarak tarif eder. Bu mezhebe mensup olanlar *tabîî din* ismi ile sırf felsefî bir din kabul eder. Voltaire (1764-1778), J. J. Rousseau (1712-1778) bu zümredendir. (...) Tüm bunlardan sonra mütedeyin bir adama teist denilir, fakat deist denilemez.”³

Sinonimi tabîî din olan deizm, Tanrı’nın varoluşunu kabul eden fakat vahyi hatta bazen de koruyucu, esirgeyici Tanrı’yı (Providence) inkâr eden

* Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Felsefe Tarihi A. B. D. Öğretim Üyesi, Prof. Dr.

1 Paul Robert, *Dictionnaire Alfabétique de la langue Française*, Paris 1973, s. 429.

2 Şemseddin Sami, *Dictionnaire Français-Turc*, İstanbul. 1315 (1893), s. 552.

3 İsmail Fennî, *Lügatçe-i Felsefe*, İstanbul. 1341, s. 171.

doktrindir. Bossuet (1627-1704)'den nakledilen ifadeyle deizm, gizlenmiş ateizme açılan bir yolu temsil eder.⁴

Paul Foulquié (1893-1983)'ye göre deizm, Vahyin Tanrı'sını bütünüyle reddederek, sadece tabii yeteneklerin verilerine dayanan, tabiatı (nature) yeterince belirsiz kalan Yüce bir Varlık'ın varoluşunu kabul edenlerin doktrinidir. Karşıtı teizmdir.

Pascal (1623-1662) Hıristiyanlığın deizmden de ateizmden de eşit derecede tiksinti duymakta olduğunu ifade eder. De Bonald'ın ifadesiyle deist olan bir kimse imkân bulduğunda her an ateist olabilir. Bayle (1647-1706)'e göre ise ateistler ile deistler arasında aşağı yukarı hiçbir fark yoktur.⁵

André Lalande (1867-1963)'e göre "deizm" kelimesi çok değişebilen anlamlarda kullanılıyor. Bu kelime 16. asırda ateistlerin belirlenmesi için socianizm mensupları tarafından icat edilmiştir.⁶ Socianizm tarikatını kuran Protestan Socin (1525-1562) teslis ve Hz. İsa'nın ilahlılığını inkâr etmiş, daha sonra doktrin Socin'in yeğeni Fausto Socin (1539-1604) tarafından geliştirilmiştir.⁷

Gerard Legrand (1927-1999)'ın ifadesiyle deizm, hiçbir dine başvurmaksızın Tanrı'nın varoluşunu kabul eden bir doktrini seslendirir. Bu doktrin XVI. yüzyılda, İtalya ve Polonya'da sapkın bir mezhep olarak yayılmış Sociancılar tarafından ortaya atılmıştır. Hz. İsa'nın ulûhiyetini reddeden ve ateistlerden de farklı görünmek isteyen deistler, Hıristiyanlığın hasımları olup aynı zamanda dinsizdir. XVIII. asırdaki ansiklopedist filozofların ekserisi de ateisttir.⁸

André Lalande'in işaret ettiği gerçeği Girard Legrand da ifade etmektedir: Deistler Hz. İsa'nın ulûhiyetini kabul etmezler. Oysa gerçek Hıristiyanlıkta Hz. İsa Allah değil, Allah'ın kulu ve gönderdiği Peygamberidir. 325 yılında toplanan İznik konseyinden sonra Hıristiyanlığa teslis düşüncesi girmiştir. Her hak dinde olduğu gibi gerçek Hıristiyanlıkta da tevhit ve tenzih esastır. Hal böyle olunca Hıristiyanlıktan deizme geçenlerin dinsizliğinin sebebi de tahrif edilmiş Hıristiyanlıktır denilebilir.

Socianizm tarikatının Hıristiyanlığı rasyonalist bir görüşle temellendirmeye çalıştığı görülebilir. Bu yüzden vahyin akla uygun yönlerini alıp, metafizik ve sırla ilgili hususları dışarıda bıraktıkları ileri sürülebilir.

4 Armand Cuvillier, *Nouveau Vocabulaire Philosophique*, Paris 1970, s. 51.

5 Paul Foulquié, *Dictionnaire de la Langue Philosophique*, Paris 1992, s. 157.

6 André Lalande, *Vocabulaire Technique et Critique de La Philosophie*, Paris 1980, s. 213.

7 Paul Robert, *Petit Robert Dictionnaire Des Noms Propres*, Paris 1984, s. 1682.

8 Gerard Legrand, *Vocabulaire de La Philosophie*, Bordas Paris, 1972, s. 84.

Prof. Dr. Macit Gökberk (1908-1993)'in ifadesiyle: “Her türlü dış formdan ve gelenekten-yani ortadaki tarihî dinlerden – bağımsız olan, insanın doğasında yerleşik bulunan bir dinin, özellikle Renaissance sonlarında arandığını görüyoruz. Bu akıma *doğal din* ya da *akıl dini* akımı denir. Kökleri yine Antik Çağda, Stoa felsefesinde bulunan bu anlayışa göre, din Tanrı'nın bir vahyi değil, aklın ürünüdür. Stoa felsefesinde doğa ile akıl da aynı anlama gelirler. (...) Stoacılar ile onların yolunda yürüyenler doğa ya da doğal ışık deyince hep akli anlarlar. Buna göre, doğal din demek, akıl dini, aklın bulduğu, aklın ışığı ile varılan bir din demektir.”⁹

Hatırlanacağı gibi Aydınlanmanın başta gelen din anlayışı akıl dini veya doğal dindir. Akıl dini akılla bulmuş olan, aklın kurduğu ve benimsediği din anlamına gelir. Vahiyden bağımsız olarak insanın doğasında yerleşik inançlardan oluşmuş olan din. “18. yüzyılda tarihî olan ile doğal olan arasındaki karşıtlık (...) çok karakteristiktir. Tarihî olan çoğu zaman yapma, bozulmuş, akla aykırı sayılır; doğal olan ise nerede ve ne zaman olursa olsun, her insanın özünde bulunan, akla uygun olan şeydir.

J. Locke (1632-1704) ile C. Wolf (1679-1754) Hıristiyanlık ile akıl dinini uzlaştırmaya çalışanlar arasında kabul edilir. Locke'a göre, Tanrı din ile kendisinin insana vermiş olduğu akla uygun olan kanunları bildirir. (...) Duyulara bağlı akıl ile insan, vahyin bildirdiklerine kendi başına ulaşamaz. Vahiy aklın üstündedir, ama akla uygundur. (...)

‘Dinin akla uygunluğu ilkesi’ sonuna kadar götürülürse, o zaman ‘tarihî vahy’e bağlanma gerekli olmaz; vahiy bir kenara bırakılınca da, akla her bakımdan uygun olan, her bakımdan aklın kendisinin ortaya koyduğu ‘doğal din’e varılır. Deistlerin zaten yaptığı da budur.”¹⁰

C. Wolf'a göre insan sınırlı akli ile her şeyi bilemeyeceği için Tanrı vahyi göndermiştir. Bu bakımdan akıl ile vahiy birbirleriyle uzlaşabilir. Nitekim Harald Höffding (1843-1931)'e göre Rönesans döneminin sonlarına doğru, bizzat insan tabiatı üzerine kurulmuş, dış formlardan ve geleneklerden bağımsız bir din bulma eğilimi mevcuttur.

İlk insan bilgisini ve dindarlığını (piété) bizzat Tanrı'nın kendisinden almıştır. Tanrı'ya inanç Yahudilikten önce gelir. İnsanların kafasına, aynı zamanda aklına iyice yerleştirilmiş olan bu **tabîî din** terk edildikten sonra karmaşık labirentlerde insanlar yollarını şaşırıldılar. Tabîî yasa ve **tabîî din** insanlara kâfi gelmiştir. Hıristiyanların, Yahudilerin, Müslümanların ve

9 Prof. Dr. Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Ankara, 1974, s. 213.

10 Prof. Dr. Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Ankara, 1974, s. 373.

putperestlerin dinleri gereksizdir, fazlalıktır. Tabîî din için ne bir bilgiye ne de özel bir eğitime gerek vardır. O kendisi için yaratılmış ve o bizim özel tabiatımızda verilmiştir. Zihnimizde verilmiş olan tabiatımız, iyi olan şey ile kötü olan şeyi ayırt edip yargılar. Bazı seçkin kimselere bu dinî ve ahlâkî yetenek diğerlerinden daha fazla verilmiştir. Sözelimi Platon (M.Ö.428-348), Tanrı'nın bir aydınlatması olmaksızın, ilâhî olayların yüksek bilgisine ulaşabilmiştir.¹¹

Yukarıdaki “ilk insanın bilgisini ve dindarlığını bizzat Tanrı'nın kendisinden alıyor” ifadesi bir deizme işaret etmeyip, ilk insanın peygamber olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Höffding'in deizme taraftar yorumu hiç de tutarlı görünmemektedir.

Deizm XVI. yüzyılda ateizmin karşıtı olarak ortaya çıkmıştır. Daha sonra Aydınlanma döneminde kilise öğretilerini eleştirenler, akıl dinini (doğal dini) savunarak bu öğretiyi yaymışlardır. Böylece deizmin gelişmesinin sebeplerinden biri de tahrif edilmiş Hıristiyanlık olmuştur. Prof. Dr. Bedia Akarsu (1921-2016) “Jean Bodin, Herbert of Cherbury, John Toland, Shaftesbury, Voltaire, J.J.Rousseau” gibi filozofları deizmi savunanlar arasında kabul eder.¹²

Rönesans döneminde *akıl dini* (doğal din) anlayışının tipik düşünürlerinden biri, Fransız Jean Bodin (1530-1597)'dir. Diğerisi ise İngiliz Herbert of Cherbury (1581-1648)'dir. Gökberk'in aktarımına göre Jean Bodin'in bu husustaki görüşlerinden bazıları şöyledir: “Dinlerden her biri ancak rölatif olarak doğrudur; kurtuluş ile mutluluğa erişmek için yalnız akıl ve doğa kanunu bol bol yetişir. Bunun için vahye gerek yoktur. (...) Bu *doğal dinin* (akıl dininin) baş düşünceleri de şunlardır: Tanrı'nın bir (tek) olduğuna, ahlâk bilincine, özgürlüğe ve öbür dünyada bir misillemeye inanmak. Bu düşünceler her insanda her toplulukta doğal olarak vardır.”¹³

Doğal din (akıl dini) anlayışının İngiliz temsilcisi Herbert of Cherbury'nin bu husustaki görüşleri şöyle özetlenebilir: Vahiy, aklın bulup gösterdiğine boyun eğmelidir. “Bilgiye, iyiye ve Tanrı'ya eğilmemiz ta başlangıçtan beri hepimizde ortaklaşa var olan bir içgüdüye (tabîî sezgiye) dayanır. Doğal dinin (akıl dinin) iman edilecek beş maddesi şunlardır: 1- En yüksek (yüce) bir varlık vardır. 2- Buna ibadet edilmelidir. 3- Bu ibadetin en önemli bölümünü vicdana dayanan ve dindarlığa bağlı olan erdemi oluşturur. 4- İnsan günahlardan dolayı pişmanlık duymalı ve bunları terk etmelidir. 5- İyilik ve

11 Harald Höffding, *Histoire de la Philosophie Moderne*, tome I, Paris 1924, s. 67-68.

12 Prof. Dr. Bedia Akarsu, *Felsefî Terimler Sözlüğü*, Ankara. 1984, s. 194.

13 Prof. Dr. Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Ankara, 1974, s. 213.

kötülük, hem bu dünyada ve hem öbür dünyada ödülünü ve cezasını bulur. Bu beş cümlemin dışına çıkan hususlar, her şeyi nüfuzu altına almak isteyen rahiplerin uydurmasıdır ve gerçek Allah ibadetine uygun değildir.”¹⁴

Lord Herbert of Cherbury, tabîî din anlayışını *De Veritate* (1624) isimli eserinde bütünüyle geliştirmiştir. Herbert’e göre hakikati yakalamak için, bizde ona sahip olacak yeteneğin olması gerekir. Eleştirel akıl, iç duyum ve dış duyumla donatılmış insan bir de bazı ortak hakikatleri geliştirmeye iten tabîî bir sezgiye (instinct) sahiptir. Birey ve toplum için en önemli hakikatler tabîî sezgisel (instinctive) bilginin konusunu oluşturur. İlâhî ilmin bir özetini oluşturan bu hakikatler şöyle ifade edilebilir: Çelişik tasdikler tamamı ile doğru olamazlar; her şeyin bir ilk nedeni var; tabiat hiçbir şeyi boşuna yapmaz; sana yapılmasını istemeyeceğin bir şeyi başkasına yapma. Mantık, etik ve dindeki bu önemli fikirler tabîî sezgi (instincts) ile kurulmuş hususlara işaret eder.¹⁵

Pek çok kaynak Herbert of Cherbury’yi deizmin babası saymaktadır. Feodal görüşlerin egemen olduğu yerlerde deizm, “çoğu zaman ateizm kılığına bürünmüş ve materyalistlerin dine karşıt yürüttükleri mücadelede kullandıkları elverişli bir araç olmuştur.

Deizmin Fransa’daki temsilcileri Voltaire (1694-1778) ile Rousseau (1713-1778); İngiltere’deki temsilcileri Locke (1632-1704), Newton (1642-1727), Toland (1670-1722) ve Ashley Couper Shasftesbury (1671-1713); Rusya’da Radışçev (1749-1802), I.Pnin ve I.Yertoy olmuştur.”¹⁶

18. yüzyıl deistlerinin lideri John Toland (1670-1722) İrlanda’da doğmuş, Katolik bir eğitim almıştır. Ancak 16 yaşındayken Protestanlığı kabul etmiştir. John Locke’un fikirlerini esas alan Toland’a göre İlk Hıristiyanlıkta, ne akla muhalif ne de aklın üstünde bir şey yoktur. Aklın üstünde görülen sırlar Yahudiler ve Müşriklerden kalmış ilkeleri temsil eder. Toland, *Serenaya Mektuplar*’ında “vahye, kişisel ölümsüzlüğe ve evrenin dışında var olan bir ilâha inanmaktan vazgeçmiştir. Tanrı yalnız dünyanın içinde mevcuttur, O, evrende içkin olan hayattır.”¹⁷

Toland, *Pantestikon* isimli eserinde “bir doğal din (tabîî din) kültürünün taslağını çizer: Bu kültürün rahibi bilim olacaktır; kahramanları da insanlık

14 Karl Vorlander, *Felsefe Tarihi*, çev. Mehmet İzzet-Orhan Saadettin, Günümüz Diline Aktaran Yüksel Kenar, İstanbul. 2004, s. 454,455; Herald Höfding, *Histoire de la Philosophi Moderne*, s. 73.

15 Herald Höfding, *Histoire de la Philosophie Moderne*, tome I, s. 71,72.

16 M.Rosenthal ve P. Yudin, *Materyalist Felsefe Sözlüğü*, çev. Aziz Çalışlar, İstanbul. 1975, s. 512.

17 Karl Vorlander, *Felsefe Tarihi*, s. 455.

kültürünün tarihindeki büyük yetiştiricileridir. (...) Toland, gerçek vahyin bütünü ile mutlaka akla uygun olması gerektiğini söyler.” der.¹⁸

Materyalist bir filozof olan Toland’ın dini, deist bir pozisyonla eleştirdiği kabul edilir. Voltaire, Diderot (1713-1784), Holbach (1723-1789) ve Helvétius (1715-1771) üzerinde etkisi olan Toland, hemen her deist gibi sonunda ateizme varmış “ruhun ölümsüzlüğünü, ölümden sonra hayatı, dünyanın yaratılışı gibi hususları reddetmiştir.”¹⁹

18. yüzyıl filozoflarından Voltaire (1694-1778), “sansür kurulunun emri ile yakılan kitabı *Lettres Sur les Anglais* (İngilizler Üzerine Mektuplar) ile Newton (1642-1727)’un doğal felsefesi ile İngiliz deizmini bir araya getirmiştir. Kendisi de bir deist (vahyi inkâr etmekle birlikte Tanrı’nın varlığına inanan) olan Voltaire, hiçbir zaman Tanrı’ya olan inancından vazgeçmemiştir. ‘Bütün doğa bize O’nun var olduğunu haykırmaktadır. (...) Voltaire, vahyedilmiş dinin, bir bilgisizlik ve yalan ürünü olduğunu düşünmektedir. Bunu zeki din adamları, insanlar üzerine egemenlik kurabilmek için onların budalalıklarını kullanarak yapmıştır.”²⁰

Abdülhak Adnan Adıvar (1882-1955), Voltaire hakkında yukarıda zikredilen fikirlere muhalif gibi görünen şu fikirleri ileri sürer: Voltaire bazılarının zannettiği gibi dinsiz, imansız, itikatsız, bütün manevî değerlere düşman, kıpkızıl bir materyalist değildir. O, *Newton Felsefesinin Öğeleri* isimli eserinde bile Allah’ı inkâr etmez. Voltaire, “Newton’un Allah ve evrenin gerekliliği hakkındaki düşüncelerini samimiyetinden şüphe edilemeyen bir kuvvetle olduğu gibi kabul ve tavsiye eder. (...) Ancak Voltaire, kilise ve papazlar heyetine karşı mücadeleden bir an geri durmamakla birlikte, Newton’un Allah fikrinden asla ayrılmamış ve daima saf ve temiz bir ilâhiyata bütün İngiliz deistlerinden daha kuvvetle Allah’ın varlığına inanmıştı. (...) Voltaire hiçbir surette materyalist olmak istemiyordu. İkide bir de, ‘eğer Allah var olmasaydı Onu icat etmek lazımdı’ der’.”²¹

Voltaire’in haberi olmadan basılan *Felsefî Mektuplar/Lettres Philosophiques* isimli eserinin, Paris parlamentosu tarafından, dine, ahlâka ve otoriteye aykırı olduğu için cellât elinde alenen yakılması kararlaştırılır. Yeni Çağ tarihinde bir benzeri daha görülmeyen bir şiddetle kilise aleyhine faaliyetlerde bulunduğu için kilise, Voltaire’nin ölüsünü kaldırmamakla öcünü alır. Ancak Fransa İhtilâli, 1791 senesinde Louis XVI.’yi, Voltaire’in ölüsünü Pa-

18 Prof. Dr. Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 374.

19 M. Rosenthal ve P. Yudin, *Materyalist Felsefe Sözlüğü*, s. 478.

20 Frank Thilly, *Felsefe Tarihi*, çev. İbrahim Şener, İstanbul. 1995, s. 30,31.

21 A. Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, İstanbul. 1969, s. 306.

ris dışında gömüldüğü yerden Pantheon'a taşımaya mecbur etmiştir. Bu cenaze töreninde yüz bin kişi hazır bulunmuştur.²² Bütün bu fikirler Voltair'in farklı bir deist olduğunu gösterse de deizmin dinsizlik olmadığını ispat etmiyor. Vahyi ve Peygamberi inkâr eden her sistem dinsizliktir; deizm de bu kabildendir.

İngiliz deistlerden Antony Ashley Cooper, Earl of Shaftesbury (1671-1713), J. Locke'un dostu Bakan Shaftesbury'nin torunudur, Locke, onu kendi ilkelerine göre eğitmiştir. Daha çocuk yaşta Yunanca ve Latinceyi çok iyi öğrenmiştir. Başlangıçta Liberal Partinin üyesi olan Shaftesbury sürekli zaafa uğradığından siyasetten bütünüyle ayrılmış, kendini yazarlığa adanmıştır. Ancak 42 yaşındayken vefat etmiştir. Üslup olarak Antik Çağ ve Yeni Çağ birlikte temsil eden Shaftesbury, Platon'un diyalog üslubunu ve canlılığını yeniden ortaya koymuştur. Düşüncelerini çoğu kez şiir ve belagete yönelen mektup şeklinde dile getirmiştir.²³

Filozofa göre “duygu ve his sırf zekâdan daha güçlüdür ve bununla birlikte onun manevî-ahlâkî bağımsızlığı, doğal olarak bütün mucize imanını, taassubu, ukalâlığı ve her türlü akılsızlığı reddeder. (...) Dini alanda henüz eski bakış açısından sıyrılmamış olan Locke'a karşılık, Shaftesbury, bütün 'ultramundae', yani dünyanın ötesindeki etkenleri reddeder, her şeyin 'hayatın kendi kendini yönetmesine' bırakır. (...) Shaftesbury'nin pratik felsefesinin esas özelliği, hakikate, iyiye ve güzele karşı şevk ve heyecandır. Ahlâk duygusu, dinî duygudan bağımsızdır, fakat bunda yetkinliğine ulaşır. Ahlâkî duygu, dinî öğretilerden doğmadığı gibi, sırf bir deneyden de doğmaz; o ancak insanın doğasında içkindir. İnsan kendisini bir içgüdüyle hem cinsine bağlı hisseder.”²⁴ Hasılı “XVII. yüzyılda birçok filozof tarafından geliştirilen tabîî din kavramının başlangıcı Shaftesbury'ye dayandığı söylenebilir.”²⁵

Fransız filozof Deniss Diderot (1713-1784), “1741'de, İngiliz ahlâkçısı Shaftesbury'nin İnsan, Davranış ve Fikirlerin Özellikleri/*Characteristics of Men, Manners, Opinion* adlı eserini *Değer ve Fazilet Üzerine Denemeler/Essais sur le mérite et la vertu* adıyla Fransızca'ya çevirmiştir.”²⁶ Diderot çevirdiği bu eseri papaz olan küçük kardeşi Didier'ye göndermiştir. Kardeşinden “sen ahlâksızlık uçurumuna yuvarlanmışsın” karşılığını alan Diderot, 1741'de J. J. Rousseau ile tanışmış, 1746-1749 yıllarında çok samimi bir dostluk kur-

22 A. Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, s. 308.

23 Karl Vorlander, *Felsefe Tarihi*, s. 456.

24 Karl Vorlander, *Felsefe Tarihi*, s. 457,458.

25 *Meydan Larousse*, cilt 11, İstanbul. 1973, s. 243.

26 Diderot, *Felsefe Konuşmaları*, çev. Adnan Cemgil, İstanbul. 1968, s. 9.

muştur. Rousseau bu dostluk sonucunda sensualist bir deizm fikrinden asla kurtulamamıştır.

Materyalist bir felsefe programıyla uğraşan Diderot, 1751 yılında ilk sayısını çıkardığı ansiklopedik sözlükle hayalini gerçekleştirir. Her yıl bir cilt çıkan *Encyclopédie*'nin ikinci sayısından itibaren, ansiklopediye karşı papazlar ayaklanır. Papazlar, ansiklopedinin toplatılması için Kraldan emir çıkartırlar. Bunun üzerine önce Jean Le Nord d'Alembert (1717-1783), bir süre sonra Voltaire ve nihayetinde 1758'de Rousseau, ansiklopediden kesin olarak ayrılırlar.²⁷ Babasının papaz olarak yetiştirmek istediği Diderot, kızı Mme de Vendeul'ün anlattığına göre ölümünden bir gün önce felsefe konusunda dostlarına şöyle der: "Felsefeye gitmek için ilk adım dine inanmamaktır."²⁸ Hemen her deistte olduğu gibi sonunda ateizme ulaşan Diderot şu ifadeleri kullanır: "Ahiret filan hayal, varsayım ve ilham işidir. Yani rüya!²⁹ (...) Çalışmak, evet işte bu ölümlü dünyada bizim payımıza düşen şey. (...) Çalışma ve iyilik; işte benim imanımın iki direği. (...) Dünya ne zaman kim tarafından yaratılmıştır? Öldükten sonra nere gideceğiz, ne olacağız? (...) Bu problemler benim gözümü kırpmama bile engel olamıyor. (...) Tanrı, ruh, ahret gibi şeylere ne inanırım ne de bunları inkâr ederim. (...) Tıpkı Spinoza gibi öbür dünya ve ölüm üzerindeki bütün düşünceleri faydasız, boş ve tüketici bir şey sayarım."³⁰

Anlaşılabacağı gibi Avrupalı düşünürler: tabîî din fikrini sevk eden sebepler şöyle ifade edilebilir: Din adına zulümler, Hıristiyanlığın tahrif edilmiş olması ve Hıristiyanlığın hurafelere boğulması. Bu tür bozukluklar bir takım düşünürleri, 16. asırdan itibaren dine karşı şiddetli tavır almaya yöneltmiştir. Vicdanlardaki din ihtiyacını, toplumdaki ahenk ve düzeni, insanlığın saadetini sağlamak için yeni bir din kurmaya yönelen deistler, insan tabiatına ve akla uygun bir tabîî din kurmaya yönelmiştir.

Yukarıda belirtmeye çalıştığımız tabîî din mensuplarına şu ismi de ilave edebiliriz: Jules Simon (1814-1896). Politika adamı ve Felsefe doçenti (agrégé) olan Simon, Victor Cousin (1792-1867)'in Sorbondaki kürsüsüne vekil olmuştur. Platon'un çevirilerini yapan, (1844-1845) tarihlerinde bir İskenderiye Okulu tarihi yazan Simon, İki Dünya Dergisi mensuplarıyla işbirliği yapmış, 1847'de *Hür Düşünme Dergisine* katkıda bulunmuştur. Ancak dergi sosyalist fikirleri savununca dergide yazmayı terk etmiştir. 1840'da millet-

27 Diderot, *Felsefe Konuşmaları*, s. 13.

28 Diderot, *Felsefe Konuşmaları*, s. 19.

29 Diderot, *Felsefe Konuşmaları*, s. 137.

30 Diderot, *Felsefe Konuşmaları*, s. 158,159.

vekili seçilmiş olan düşünür 1848’de Hür Düşünürler Toplumu’na başkan olmuştur. Hükümet darbesine açıkça (publiquement) karşı çıktığı için 2 Aralık 1851’den sonra görevinden azledilir. Bu dönemde politik müdahaleler (interventions) üzerine bazı felsefî eserler yayınlamıştır: 1854’de İmparatorluğa Karşı Ödev, 1856’da *Tabîî Din*, 1857’de *Kilise ve Devlet Ayırımı Üzerine Vicdan Hürriyeti*, 1859’da *Hürriyet*. 1863’ten-1870’e kadar Cumhuriyetçi milletvekili, 1870’de Milli Savunma güvenliği yönetimi üyesi, 1876’da Halk Eğitimi ve Tapınmaları Bakanı olarak görev yapan Simon, ilk öğretimin zorunlu ve bedava olması hususunda girişimlerde bulunmuş, ancak Mgr Dupanloup tarafından yönetilen monarşist hukukun düşmanlığını kazanmıştır. (...)

Jules Simon’a göre mademki felsefe, aynı zamanda hayat ilmidir, o zaman felsefe pratik ve politik olmalıdır. Simon, Fransız devriminden çıkmış yeni düzeni akılla kurmak için çaba sarf etmiştir. Vahyedilmiş dinlerden bağımsız olarak, ahlâkın ve hukukun temelinde akli ve tabîî dinin doğmalarının bulunduğunu ileri sürmüştür.³¹

Ahmet Hamdi Aksekili (1887-1951)’nin aktardığına göre Jules Simon’un tabîî din anlayışı beş esas üzerine kurulur:

“1- Bütün kemal sıfatlarıyla muttasıf, noksan sıfatlardan münezze bir âlemin yaratıcısının varlığına ve O Halık’ın umumî ve sabit kanunlarla bütün kainata hakim olduğuna iman.

2- Buradaki amellerimizin, öldükten sonra, mükâfat veya mücazâtını göreceğimiz bir dar-ı ahretin varlığına inanma.

3- Mahiyeti itibariyle cisimden başka ve ölümsüz bir ruhun varlığını tasdik;

4- Cenab-ı Hakka İbadetin lüzumunu kabul;

5- Vazife ve cezalandırma esası üzerine kurulmuş bir ahlâk kanununun varlığını kabul.”³²

Anlaşılabacağı üzere tabîî din insanlığın saadeti için üç esas temel üzerine kurulur: 1- İtikat. 2- İbadet. 3- Ahlâk.³³ Tabîî din şekilleri altında ortaya çıkan böylesi dinler esaslarını semavî dinlerden almışlardır. Tabîî dinler kutsal bir kitaba sahip olmadıkları için içerikleri, tabîî dini ortaya koyan her filozofa göre değişmektedir. Bu bakımdan bunlara din değil felsefî sistemler denilmesi gerekir. Dolayısıyla tabîî dinler, hak din olamazlar.

31 Denis Huisman, *Dictionnaires des philosophes*, cilt II, Paris 1984, s. 2384.

32 Aksekili Ahmet Hamdi, *Dinî Dersler III*, İstanbul. 1339,1342, s. 131.

33 Aksekili Ahmet Hamdi, *Dinî Dersler III*, s. 134.

Ahmet Hamdi Aksekili'ye göre "insanlığın maddî ve manevî saadetini temin için 'yeni din, tabîî din' isimleriyle ortaya konulan usuller, inzal olunmuş dinlerin, pek noksan bir tarzda, ifadesinden başka bir şey değildir. İnzal olunmuş dinlerin-bilhassa, dinlerin en sonu olup her yönüyle değişmeden korunmuş olan İslâm'ın-muhtevî olduğu esas metinlere nispetle bunlar denizde bir damla mesabesinde kalırlar."³⁴

Tabîî din filozoflarının söylemiş olduğu "esaslar, bütün teferruatına varıncaya kadar, ilâhî dinin en sonu olan İslâm dini tarafından ortaya konulmuş ve takrir edilmiştir (sabitleştirilmiştir). Arada bir fark varsa indirilmiş dinlerin mühim esaslarından olan 'nübüvvet, vahiy, mukaddes kitaba iman'ın filozofların lüzumuna kail oldukları dinde adem-i mevcudiyetidir (yokluğudur)'. (...) Oysa beşerin dinî ihtiyacını Peygamberlerin ilâhî vahiy olarak bir mukaddes kitap ile bildirdikleri düstur ve kanunlardan başka bir şey ile temin etmek kabil değildir."³⁵

Akseki'ye göre filozofların kendi kafalarından, kendi ilim ve irfanına uygun olarak ortaya koymaya çalıştıkları ilkeler ve yasalar asla hak din olmaz; bu sadece onu ortaya koymaya çalışan filozofun mesleği, sistemi olur. Oysa insanlık için amel ve itikat esası olabilecek bir dinin hak din olabilmesi için sağlam ve değişmez esaslara dayanması zorunludur: "Hak dinin birinci şartı, her şeyin halıkı, merci'i ve meadı olan, bütün kemal sıfatlarla muttasıf, noksanlardan münezze bulunan bir Vacibül-Vücut Hazretlerini tasdik ve O'na müstenit, O'nun tarafından konulmuş olmasıdır."³⁶ (...) Hak dinin birinci esası, bütün kemal sıfatlarıyla muttasıf bir Allah'a iman ve ibadettir. İkinci şart 'öldükten sonra dirilmeye' imandır.³⁷ Bir dinin hak olabilmesi için yalnız bu iki esas şart yeterli değildir. Üçüncü şart, bütün peygamberlerin peygamberlik hizmetlerini kabul etmektir. Zaten birinci ve ikinci esaslar kabul edildikten sonra bunları tebliğ eden zatların bu vazifelerini kabul etmemek akıl ve mantığa uygun olamaz."³⁸

Birinci şartı oradan çıkarmak, dini bütünüyle imha etmektir. Çünkü Allahsız din olmaz. İkinci şartın çıkartılması dinin soyut bir fikirden ibaret olmasını sağlar, o zamanda Allah'ı kabul ile ret arasında bir fark kalmaz. Üçüncü şart kabul edilmediği zaman ise **tabîî din** meydana gelir, "bu da hakikî bir din sayılmaz. Çünkü 'vahiy ve nübüvvet'e dayanmayan bir din (...)

34 Aksekili Ahmet Hamdi, *Dinî Dersler III*, s. 141.

35 Aksekili Ahmet Hamdi, *Dinî Dersler III*, s. 143.

36 Aksekili Ahmet Hamdi, *Dinî Dersler III*, s. 144.

37 Aksekili Ahmet Hamdi, *Dinî Dersler III*, s. 145.

38 Aksekili Ahmet Hamdi, *Dinî Dersler III*, s. 146.

kutsiyet ve kesinliğini kaybetmiş demektir; kutsiyetini kaybeden bir fikir ne kadar âlî olursa olsun, insanların vicdanî rehberi, amellerinin düzenleyeni olmaktan çok uzaktır. Böyle bir fikre din ismini vermekten ise felsefî bir sistem (meslek) demek daha uygundur. (...) Bugün beşeriyet için itaat edilecek yegâne hak din, İslâm dinidir.”³⁹ Çünkü diğer dinler tahrif edilmişlerdir.

Bazı düşünürlerin yaptığı gibi deizm için *Yaradancılık* kavramını kullanmak pek de uygun görünmemektedir. Felsefe tarihinde deizmin Aristoteles (M.Ö. 384-322) ile başladığı söylenir. Bu bakımdan deizm kelimesine Yaradancılık anlamını verilemez. Aristoteles’in düşüncesinde yaratma kavramı yoktur. Aristoteles’in tanrısı, zâtî ve subutî sıfatları taşımaz. İlk Muharrik yaratmayıp, ezeli ve ebedî olan maddeyi harekete geçirmiştir. Bu nedenle deizme Yaradancılık anlamını vermek hiçte uygun düşmüyor. Bu bakımdan Prof. Dr. Süleyman Hayri Bolay’ın da belirttiği gibi⁴⁰ deizm için ilahçılık ifadesini kullanmak daha makul görünmektedir.

Deizm hakkında vermeye çalıştığımız bu bilgilerden sonra bu kelimenin karşıtı olan *teizm* kelimesi hakkında da biraz bilgi vermemizin gerektiği düşüncesindeyim. Deizm Latince Allah anlamına gelen *Deus*’tan gelirken teizm kelimesi Yunanca (Grekçe) Allah anlamına gelen *Theos*’tan gelmektedir. Deizmin mensuplarına deist ve Teizmin mensuplarına da teist denilir. Aralarındaki fark kısaca şöyle özetlenebilir: Verilen bilgilerden de açık olarak anlaşılacağı gibi, deistler vahyi ve peygamberi inkâr ettikleri halde teistler vahyi ve peygamberi kabul ederler.

Teizmin ne olduğunu lügatlere başvurarak açıklamaya çalışırsak şöyle manzarayla karşılaşırız: Teizm, tek, şahsî (personel) ve dünyadan (monde) farklı bir Allah’ın varoluşunu kabul eden bir doktrindir. Ateizme olduğu kadar panteizme, politeizme ve deizme de muhaliftir.⁴¹

Lalande’in ifadesiyle teizm, dünyanın nedeni olarak şahsî bir Tanrı’yı kabul eden doktrini seslendirir.⁴² Armand Cuvillier’e göre teizm, Tanrı’nın varoluşunu, ilk oluşunu, dünyaya aşkın olarak kabul eden doktrindir.⁴³ Gérard Legrand’a göre teizm, evreni yaratan ve şahsî bir Tanrı’nın varoluşunu tasdik eden doktrindir.⁴⁴

39 Aksekili Ahmet Hamdi, *Dinî Dersler III*, s. 147-148.

40 Prof. Dr. Süleyman Hayri Bolay, *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Ankara, 1996, s. 187.

41 Paul Foulquié, *Dictionnaire de la Langue philosophique*, Paris, 1992, s. 723.

42 André Lalande, *Vocabulaire Technique et Critique de La Philosophie*, Paris 1980, s. 1123.

43 Armand Cuvillier, *Nouveau Vocabulaire Philosophique*, Paris 1970, s. 185.

44 Gérard Legrand, *Vocabulaire Bordas de la Philosophie* Paris, s. 339.

İsmail Fennî (1855-1946)'nin ifadesiyle teizm, “şahsi ve âlemin sebebi olan bir Allah'ın varlığını kabul eden mezheptir. (...) Bu kelime, Athéisme, Panthéisme ve Déisme kelimelerinin mukabilidir. Vahyi inkâr eden ve herkesin kendi aklına tabi olması lüzumuna kail bir felsefî mezhep olan Déisme'den mutlak biçimde ayrılır.”⁴⁵

Prof. Dr. Süleyman Hayri Bolay'ın ifadesiyle “tanrıçılık (teizm) şahsî, zâtî ve âlemin sebebi olan ve âlemden ayrı olan bir Allah'ın varlığına, O'nun insanlar üzerindeki mutlak nüfuz ve kudretine inanan meslek. Teizm, vahyi inkâr ederek herkesin kendi aklına tabî olmasını ileri süren deizmin, Allah ile âlemi bir sayan panteizmin; Allah'ı, dini inkâr eden ateizmin, çok tanrıçılığı kabul eden politeizmin karşısındadır.”⁴⁶

Materyalist Felsefe Sözlüğü'nde verilen bilgiye göre “teizm, akıl ve iradeye sahip olan ve insanların hayatları dahil, bütün maddî ve manevî süreçleri esrareniz bir şekilde yöneten tabiat üstü varlık olarak kişisel bir şekilde yöneten tabiatüstü varlık olarak kişisel bir Tanrı'nın varlığını kabul eden dinî felsefeyi temsil eder. Teizme göre, dünyada olup biten her şey, tabiat kanunlarının temelini teşkil eden tanrısal iradenin eseridir. Teizm klerikalizmin, teolojinin ve fideizmin ideolojik temelidir. Teizm, bilime ve bilimsel dünya görüşüne düşmandır.”⁴⁷ Sözlükteki ifadelerin aksine teizm bilime ve bilimsel dünyaya asla karşı olmaz ve olamaz da. Söz konusu ifadeler materyalistlerin açık bir yanılması gibi görünmektedir. Durum böyle olunca her şeyden önce teizmin gerçekten ne olduğunu belirtmeye çalışmamız gerekir.

Gerçekten teizm, Bir ve tek olan, Kendisi hiçbir şeye muhtaç olmayıp, fakat bütün yaratıklar Kendisi'ne muhtaç olan, doğurmamış ve doğrulmamış olan dengi ve benzeri bulunmayan aşkın Yüce Allah'a inanmak, kalbinin, vücudunun bütün güç ve zerreleri ile O'na tam olarak bağlanma doktrindir. Açıktır ki hiçbir yerde fakat her yerde hazır ve nazır olan bu Allah, zâtî ve subutî sıfatlarla mutassıftır. Allah'ın zatî ve selbî sıfatları: Vücut, Kıdem, Bekaa, Vahdaniyet, Muhalefetün l'il-havadis, Kıyam binefsihi. Bu zâtî sıfatları kısaca açıklarsak:

1- Vücut, var olmak demektir. Allah Teâlâ vardır. Varlığı zatının gereğidir. Allah her insanı, Kendini bulacak, bilecek kadar vehbi bilgiyle donatmıştır. Bu nedenle her insan Allah'ı bilmek ve bulmak zorundadır.

45 Şemseddin Sami, *Lügatçe-i Felsefe*, İstanbul. 1341, s. 708.

46 Prof. Dr. Süleyman Hayri Bolay, *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, s. 388.

47 M.Rosenthal ve P.Yudin, *Materyalist Felsefe Sözlüğü*, s. 468.

2- Kıdem, Allah'ın ezeli olmasıdır. Geriye doğru ne kadar gidilirse gidilsin, Allah'ın bulunmadığı bir zaman düşünülemez. Zaman ve mekân Allah'ın yaratmasıyla var olmuştur.

3- Beka, Allah'ın bakî olmasıdır. Allah Teâlâ'nın varlığının bir sonu yoktur. Allah için "bir sonu olmak imkânsızdır.

4- Vahdâniyet, Allah'ın bir ve tek olması demektir. Zâtının ve sıfatlarının eşi ve benzeri yoktur. Ondan başka yaratıcı da yoktur.

5- Muhalefetün li'l-havadis, sonradan olanlara benzememek. Allah zâtı ile de sıfatları ile de hiçbir şeye benzemez.

6- Kıyam binefsihi, Allah'ın, varlığı için hiçbir şeye muhtaç olmamasıdır.⁴⁸

Allah'ın subûtî sıfatları ise şunlardır: Hayat, İlim, Semi', Basar, İrade, Kudret, Kelâm, Tekvin. Bu sıfatların kısa açıklamalarını ise şöyle ifade edebiliriz:

1- Hayat, Allah'ın diri olmasıdır. Bütün varlıkları yaratan Cenab-ı Allah diridir ve her an yaratmaktadır. Hayata sahip olmayan bir varlık noksandır. Bu durum Allah için söz konusu olamaz.

2- İlim, Allah'ın gizli ve açık, olmuş ve olacak her şeyi bilmesidir. Âlemdeki bu mükemmel düzen bunun delilidir. Âlemde vuku bulan ve bulacak her şey O'nun bilgisi içindedir.

3- Semi', Cenab-ı Hakk'ın işitmesi demektir. Allah'ın işitmesi için yakınlık ve uzaklık önem taşımaz.

4- Basar, Allah'ın görmesi demektir. Cenab-ı Allah her şeyi bildiği, işittiği gibi görür de. O'nun görmesi ve işitmesi için yakınlık ve uzaklık, karanlık ve aydınlık gibi hususların tesir ve ehemmiyeti yoktur.

5- İrade, Cenab-ı Allah'ın, ilminde sabit olan şeylerden birini seçerek onu yapmak isteyip işlemesidir. Allah mümkün olan birçok şeyden birini seçip ilmine uygun bir surette dilediği zaman, istediği şekilde onu yapar.

6- Kudret, Allah'ın, ilmine uygun olmak üzere dilemiş olduğu herhangi bir şeyi yapabilmesidir. Allah olmayan bir şeyi var etmeye yahut var olan bir şeyi yok etmeye muktedirdir. İlim, irade ve kudret sıfatlarına sahip olan Allah ilminde sabit olan şeylerden dilediğini yapmaya muktedirdir; öyle ise Allah Fail-i Muhtardır. Fail-i Muhtar demek, yapmış olduğu şeyleri bir mecburiyet, bir zarurettten dolayı değil, yalnızca ilminin gereğince ve iradesinin hükmüne göre yapan demektir.

48 Ahmet Hamdi Aksekili, *İslâm Dini*, Ank. 1962, s. 61,67.

7- Kelâm, Cenab-ı Allah'ın bazı peygamberlerine sözle hitap etmesidir. Ancak Allah'ın söylemesi insanların söylemesi gibi değildir. O'nun sözü kendine mahsus gerçeklerden (şuun) bir gerçektir.⁴⁹

8- Tekvin, Allah'ın bilfiil yaratmasıdır. Allah'ın yaratması, rızık ve nimet vermesi, azap etmesi, diriltmesi, öldürmesi benzeri olan bütün fiilleri tekvin sıfatına raci'dir (aidir).⁵⁰

“Cenab-ı Allah'ın zatını, kûnhûnü, ilâhî hakikatini idrak edebilmek bizim için mümkün değildir. Bu cihet nasıl böyle ise, ilâhî sıfatlarının hakikatini anlamak da böyledir. (...) Cenab-ı Allah buraya kadar saydığımız özelliklerle sıfatlanmıştır. Kendisinde bu sıfatlar bulunmayan bir zat, âlemin yaratıcısı olamaz.⁵¹ (...)

Bizi yaratan Tanrı'mız, görüp tanıdığımız, düşünüp tasarladığımız şeylerden hiçbirine benzemez. Varlığı, kudret ve azameti için her mevcut, her zerre mükemmel bir aynadır; insan aklı, her zerre ile O'nun varlığını, birliğini anlayabilir. Fakat zatının ve sıfatlarının hakikatine akıl erdiremez.”⁵²

İslâm dininde asla yeri olmayan deizmin dinsizlik olduğunu Descartes'in, tek arkadaşı Le P. Marin Mersenne (1588-1648) hacimli bir eseriyle ortaya koymuştur. Mersenne Mans, La Flèche ve Paris kolejlerinde eğitim almış, Descartes'le arkadaşlığı beraber okudukları La Flèche Mektebinde başlamıştır. Okuma ve anlama gücü çok dikkate değer olan Mersenne, Descartes ile her ay birçok defa haberleşirdi. Descartes'in eserlerinin ekserisini basılmadan önce gözden geçirir, eser onun tavsiyeleri ve görüşleri doğrultusunda basılırdı. Mersenne Ledûn ilmine (gayb ilmine), natüralist felsefeye, astrolojiye, simyaya, büyücülüğe hasımdır. Ona göre “bizi çevreleyen bütün fenomenler Tanrı'nın istemiyle vuku bulur.”⁵³

Mersenne, Aristoteles (M.Ö. 384-347)'i bilhassa bilimsel yanılgularından dolayı eleştirmiş, onların yerine Galile'nin mekaniklerini ve yeni düşüncelerini yayınlamıştır. Kantitatif fizik kuruluna katılan filozof, çekim yoğunluğunun belirlenmesinde ilk defa sarkacı kullanmıştır. Parabolik aynada teleskopu inceleyen, işitmeyle ilgili önemli çalışmalar yapan, sesli tüyoların yasasını keşfeden filozof, sesin hızını ölçmek için yankı fenomenini kullanmıştır.⁵⁴

49 Aksekili Ahmet Hamdi, *Dinî Dersler I*, İstanbul. 1339-1341, s. 38,47.

50 Aksekili Ahmet Hamdi, *İslâm Dini*, s. 68.

51 Aksekili Ahmet Hamdi, *Dinî Dersler I*, s. 43.

52 Aksekili Ahmet Hamdi, *Dinî Dersler I*, s. 44.

53 Denis Huisman, *Dictionnaire Des Philosophes*, tome II, Paris 1984, s. 1817.

54 Paul Robert, *Dictionnaire Universal Des Noms Propres*, Paris 1984, s. 1193.

Jacque Chevalier (1882-1962)'nin naklettiğine göre Mersenne *Deistlerin Ateistlerin ve Zamanın İnançsızlarının Dinsizliği/L'impîété déistes, athées et libertins du temps*, Paris 1624 isimli 894 sayfalık bu eserinde, dinsizlerin, kendi kötü eğilimleri için, kendi fantezilerine göre bir Tanrı oluşturmak amacıyla ortak tavır aldıklarını belirtir. Deistlerin taptığı Tanrı, evrenin düzenleyicisi şerefli büyük mimar değildir. O insanların işlerine karışmaz, ne koruyucu olarak, ne de derebeyi olarak; durum böyle olunca hayatın korkuları boşunadır. Hıristiyanların uyguladığı ahlâk da geçersizdir. Dinler sadece boş inançlardır.⁵⁵ Bir deist için Tanrı'ya inanmak yeter, kalan her şey insanlar tarafından icat edildi.⁵⁶

Yukarıda verilen bilgilerden de açıkça anlaşılacağı gibi, deizm İslâm diniyle asla bağdaşmayan bir sistemi temsil eder. Bir Müslüman asla deist olamaz. Deizm, kökü Aristoteles'e dayanan batı kaynaklı bir çığırdır; diğer dinsiz sistemler gibi günümüz dünyasında Hıristiyanlıktan doğmuştur. Robert Coffy şöyle diyor: "Ateizm Batıda, Hıristiyan Batı dünyasında doğdu. Materyalizm, pozitivizm, laisizm, Marksizm, egzistansiyalizm de bizden doğdular, Hıristiyanlığı tanıdılar. Bazıları da Hıristiyan idiler. Bizim için ne kadar acı olursa olsun bu tespitler yapılmalıdır."⁵⁷

Batılı bazı filozofların, tahrif edilmiş Hıristiyanlığa karşı çıkması rasyonel bir olguyu temsil eder. Hz. İsa, Allah olamaz, teslis kabul edilemez; akla saçma gelen bu durumlar Hıristiyanlar nezdinde isyana sebep oluyor. Gerçekten bu durumu eleştirmek gerekir. Ancak bütün dinlerin Allah nezdinde en üstünü olan İslâm dininde böyle saçmalıklar, tutarsızlıklar asla bulunmaz. Diğer hak dinler, ümmetleri tarafından tahrif edildiği, noksan görüldüğü için en son, noksansız ve en mükemmel din olarak Cenab-ı Allah İslâm dinini göndermiştir. Bu din bütün insanlığın dinidir. Bütün insanlığın, insan onur ve şerefine uygun bir hayat sürdürmesi için, adaletli bir yönetim, insan şahsiyetine layık özgür bir ortam için Allah'ın indirdiği hükümlerin yani Kur'an-ı Kerim'in ve sünnet-i Rasulullah'ın hayata uygulanması zorunludur.

Metafizik bunalım içindeki insanların kurtuluşu, deizmde değil İslâm dininin esaslarının uygulanmasındadır. Durum bu kadar açıkken, yukarıda açıklamaya çalıştığımız, şahsiyeti, kimliği, zatiyeti olmayan bir kavrama bağlanmak insanı ve insanlığı asla kurtaramaz. Bir kavramın Allah'a ait isim olabilmesi için, o kavramın yukarıda kısaca belirtmeye çalıştığımız zâtî ve

55 Jacques Chevaliers, *Histoire de la Pensé*, tome III, Paris 1955, s. 63.

56 Marin Mercenne, *L'impîété des déistes, athées et libertin de ce temps*, Paris 1624, s. 38.

57 Robert Coffy, *Ateistlerin Tanrısı*, çev. Prof. Dr. Murtaza Korlaeçli, Ankara 2003, s. 9.

subûti sıfatları taşıması zorunludur. Bu bakımdan inananlar içinde, istisnâî maraz hali hariç, hiçbir kimse bilerek deizm bataklığına düşmez.

Yüce kitabımız Kur'an-ı Kerim tarihsel değil; evrenseldir. Allah'ın emir ve yasakları geçmiş, hali ve geleceği içine alır. Allah'ın koymuş olduğu hükümleri ancak Allah'ın bizzat kendisi iptal eder. Nasıl tabiat yasalarını değiştirmek için değil de bu yasaları esas alarak tabiatı yararlanmaya çalışıp keşifler yaparak yeni yararlı şeyler buluyorsak tıpkı bunun gibi Allah'ın inzal buyurduğu ayetleri değiştirmeden derinliğine, sünneti Rasullah'a uygun olarak araştırırsak insanlığın bütün problemlerini çözebiliriz. İnsanlığın kurtuluşu, herhangi bir *izm* de değil sadece İslâm'dadır.

Deizm ve Ateizm tartışalarının günümüzdeki yansımalarını bazı örneklerle açıklamak mümkündür. 2018'in Mart ayında, Konya ilimiz Öğretmenevi Mevlana şubesinde, Konya Milli Eğitim Müdürlüğü'nün "Gençlik ve İnanç" konulu çalıştayında, "itikadî anlamda sorunları olan gençlerde özellikle deizm inancı ön plana çıkmakta, ateizm bu bağlamda daha geride kalmaktadır" tespitine yer veriliyor. Bu durumun basında yer alması üzerine Yeni Şafak gazetesinin iki yazarı, 8 Nisan 2018'de, köşelerinde bu konuyu tartışıyorlar. Yusuf Kaplan, "İki büyük tehlike Deizm ve Ateizm" başlığını taşıyan yazısında "deizm, ilahiyatlarda öğrenciler arasında, İmam Hatiplerdeyse hem öğretmenler hem de öğrenciler arasında süratle yayılıyor" uyarısında bulunuyor. Aynı yazıda deizmin, ateizmin ve nihilizmin Türkiye'de yayılma nedenlerini de dile getiriyor. Ergün Yıldırım ise "Deizmin suçunu dindarlarda görmek" başlıklı yazısında, "deizm ve ateizm üzerine bir tartışmadır gidiyor. Ama tartışmanın odağına iktidar ve dindarlar yerleştiriliyor. 'Başörtülü deist' imgesi ortaya atılıyor. Konya'da bir grup İlahiyatçı İmam Hatipler üzerinde bu konuda güya çalıştay yapıyorlar bir de. Ne Üslup, ne bilim, ne de aklı başında bir tartışma var. Muhafazakâr çevredeki kimi akademisyen, İlahiyatçı ve gazeteciler deizm salgınını, dindarları ve İmam Hatipleri odağa koyarak tartışıyor" diyor. Aynı yazı da "daha yeni yapılan araştırmalar var. İngiltere'de gençlik ateizm konusunda en ön sıradadır. % 70'i ya Allah'a inanmıyor ya da Allah var ama işimize karışmaz diyor. Yani deist" açıklamasında bulunuyor.

Yusuf Kaplan, 9 Nisan 2018 tarihli Yeni şafak gazetesindeki "Deizmin kökleri ve nasıl önlenebileceği" başlıklı yazısında "deizmin kaynağı modernite ve sekülerleşme olduğunu söyler. Avrupa'da her alanda otorite, hegemonya ve meşruiyet kaynağını oluşturan din/Kilise, (...) İslâm medeniyetinin geliştirdiği meydan okumayı göğüsleyecek felsefi derinlikten yoksundur. Avrupalılar, İslâm medeniyeti üzerinden, iki bin yıl öncesine,

Greklere gittiler; pagan köklerine döndüler o yüzden. Tanrı'yı Kilise'yi devre dışı yaparak insanı tanrılaştırdılar: Artık otorite, hegemonya ve meşruiyet kaynağı insandı. (...) Batı'da deizmi de ateizmi de nihilizmi de doğuran süreç, yeni modernite yolculuğu böyle başlamıştı. (...) Modernite, paganizmin yeniden keşfiydi. (...) Modern sekülerleşme süreci, dinin dünyadan uzaklaştırılmasıyla sonuçlandı. (...) Esas itibariyle insanın tanrılaştırılması demek olan hümanizmle başlayan modern sekülerleşme süreci, tanrı fikrinin ve hakikat fikrinin yitirilmesini, yerine önce insanın, sonra da gücün, güç üreten bilim, teknoloji gibi araçların kutsanarak yerleştirilmesini doğurdu," diyerek açıklamalarda bulunuyor.

Y. Kaplan bu durumdan çıkış yolu olarak da şu ifadeleri kullanır: "Genç kuşaklarımıza, akaiden sanata, bilimden düşünce hayatına kadar medeniyet dinamiklerimizi öğretecek, özgüven kazandıracak, pergelin sabit ayağını kendi medeniyet dinamiklerimize basmalarını, pergelin hareketli ayağıyla da bütün dünyalara açılmalarını sağlayacak köklü bir eğitim sistemi, düşünce hayatı, kültür, sanat ve medya dünyası inşa etmekten başka çıkar yolumuz yok."

Sözcü gazetesi 11 Nisan 2018 tarihli sayısında bazı siyasilere yer veriyor. Konya Milli Eğitim Müdürünün şaşkınlığını dile getiriyor. Aynı gazetenin 12 Nisan 2018 tarihli sayısında da Rahmi Turan Bey "Genç kuşak deizme mi kayıyor" başlığı altında şu görüşleri dile getiriyor: "Deizm, bütün dinleri reddeden, ancak Allah'ın varlığına inanan bir inanç şeklidir. (...) Konya Milli Eğitim Müdürlüğü'nün "Gençlik ve İnanç Çalıştayı"nda, İmam Hatip öğrencilerinin "Deizme" yöneldiği sonucu çıktı."

Sabah gazetesinin 22 Nisan 2018 tarihli sayısında Başbakan Yardımcısı ve Hükümet Sözcüsü Bekir Bozdağ şu görüşleri sergilendi. "Muhafazakârların veya İmam hatip lisesi öğrencilerinin 'deizme kaydığı' söylemleri, raporları bir iftiraya insanları ikna için başlatılmış kirli bir operasyon, kirli bir saldırı ve kirli bir tuzaktır. (...) Deizmin kabulü; Yüce Allah'ın Kur'an ve sünnetteki vasıfları ile Peygamberlere, meleklere ve kitaplara iman ve Peygamberlere gelen ilâhî vahyi ve İslâm'ın temel pek çok ilkesini reddetmedir. Deizmi kabul eden Müslüman olamaz ki muhafazakâr Müslüman ya da İHL'li olsun. İmam hatip lisesi öğrencilerine ve muhafazakârlara dönük saldırılara karşı daima uyanık olmalıyız ve bu kirli tuzağı kuranlara ve iftirayı atanlara hep bir ağızdan: 'Hadi oradan bre ebleh!' demeliyiz."

Aynı olay, Akit gazetesinin 22 Nisan 2018 tarihli sayısında şöyle anlatılır: "Muhafazakârların veya İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin 'deizme' kaydığı söylemleri, raporları, bir iftiraya insanları ikna için başlatılmış kirli

Öz

Deizm – Ateizm Tartışmaları ve Günümüze Yansımaları

Deizm, Tanrı'nın varoluşunu kabul eden fakat vahyi, peygamberi hatta bazen de koruyucu, esirgeyici Tanrı'yı inkâr eden bir doktrindir. Kökü Aristoteles'e kadar gider. Deizmi kabul eden deisttir. Deizm kelimesi 16. asırda ateistlerin belirlenmesi için Sosianizm mensupları tarafından icat edilmiştir. Deizmin karşıtı teizmdir. Bir Müslüman asla deist olamaz. Belli başlı deistler: Fransa'da: Voltaire, J.J.Rousseau, Jules Simon. İngiltere'de: J.Locke, Toland, Herbert of Cherbury, Ashley Couper Shasftesbury. Rusya da: Radışçev, I.Pnin, I.Yertoy. Deistler tabii din veya akıl dinini kurmuşlardır.

Teizm, tek, şahsî, her şeyi yaratan ve dünyadan farklı bir Allah'ın varoluşunu kabul eden doktrindir. Ateizme olduğu kadar panteizme, politeizme ve deizme de muhaliftir. Gerçek teizm, zâfî ve subûfî sıfatları olan Allah'ı kabul eden teizmdir. Bu da İslâm dinidir. Teizmi kabul eden kimse teisttir. İnsanlığın kurtuluşu, sadece İslâm dinindedir.

Anahtar kelimeler: Deist, deizm, Tanrı, teist, teizm, İslâm, tabii din.

Le résumé

Les Discussions du déisme – athéisme et les échos de notre jour.

Déisme est une doctrine qui admet l'existence de Dieu, mais nie la révélation, le prophète et quelquefois même la Providence. L'origine du déisme va jusqu'à Aristote. Le mot du déisme a été créé au XVIème siècle par Sociniens pour se distinguer des athées. Le contraire du déisme est le théisme. Un Musulman ne peut être jamais deiste. Tout deiste peut devenir athé lorsque l'occasion se présente. Les principaux déistes sont les suivants: En Angleterre: Toland, Herbert of Cherbury, Ashley Couper Shasftesbury. En France: Voltaire, J.J.Rousseau, Jules Simon. En Russie: Radışçev, I. Pnin, I. Yertoy. Les déistes ont fondé la religion naturelle ou la religion rationnelle.

Le théisme, doctrine qui admet l'existence d'un Dieu unique, personel, créateur de toutes les choses, et distinct du monde. Le mot théisme s'oppose au panthéisme, au polythéisme et au déisme. Le vrai théisme est la religion d'İslam, parcequ'elle admet les attributs personnels et existentiels de Dieu. Le salut de l'humanité est uniquement dans l'İslam.

Les mots clés: Déiste, déisme, Dieu, théiste, théisme, İslam, la religion naturelle.

Kaynakça

- Adivar A. Adnan, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, İstanbul. 1969.
- Akarsu Prof. Dr. Bedia, *Felsefî Terimler Sözlüğü*, Ankara. 1984.
- Akseki Ahmet Hamdi, *İslâm Dinî*, Ankara. 1962.
- Aksekili Ahmet Hamdi, *Dinî Dersler I, III*, İstanbul. 1339-1342.
- Bolay Prof. Dr. Süleyman Hayri, *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Ankara. 1996.
- Chevaliers Jacques, *Histoire de la Pensé*, tome III, Paris 1955.
- Cuiller Armand, *Nouveau Vocabulaire Philosophique*, Paris 1970.
- Coffy Robert, *Ateistlerin Tanrısı*, çev. Prof. Dr. Murtaza Korlaelçi, Ankara 2003.
- Diderot Denis, *Felsefe Konuşmaları*, çev. Adnan Cemgil, İstanbul. 1968.
- Foulquié Paul, *Dictionnaire de la Langue Philosophique*, Paris 1992.
- Gökberk Prof. Dr. Macit, *Felsefe Tarihi*, Ankara 1974.
- Höfding Harald, *Histoire de la Philosophie Moderne*, tome I, Paris 1924.
- Huisman Denis, *Dictionnaires des Philosophes*, cilt II, Paris 1984.
- İsmail Fennî, *Lügatçe-i Felsefe*, İstanbul. 1341.
- Laland André, *Vocabulaire Technique et Critique de la Philosophie*, Paris 1980.
- Legrand Gerard, *Vocabulaire de la Philosophie*, Bordas, Paris 1972.
- Mercenne Marin, *L'impiété des déistes athées et Libertins de ce temps*, Paris 1624.
- *Meydan Larousse*, cilt 11, İstanbul. 1973.
- Robert Paul, *Dictionnaire Alphabétique de la Lanque Française*, Paris 1973.
- Robert Paul, *Dictionnaire Des Noms Propres*, Paris 1984.
- Rosenthal M. Ve Yudin P., *Materyalist Felsefe Sözlüğü*, çev. Aziz Çalışlar, İstanbul. 1975.
- Şemseddin Sami, *Dictionnaire Français-Turc*, İstanbul. 1315 (1893).
- Thily Frank, *Felsefe Tarihi*, çev. İbrahim Şener, İstanbul. 1995.
- Vorlander Karl, *Felsefe Tarihi*, çev. Mehmet İzzet-Orhan Saadettin, Günümüz Diline Aktaran Yüksel Kenar, İstanbul. 2004.